

УДК 343.77:340.12

Бутенко С. С. – аспірант кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

РОЗВИТОК КОНЦЕПТУ «ВЛАСНІСТЬ»: ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Проаналізовано основні підходи до визначення сутності власності як філософської категорії. Розглянуто вплив найбільш популярних філософських концепцій з цього питання на формування суспільних відносин в економічній, соціальній, правовій, політичній, моральній, культурній, духовній та інших сферах життєдіяльності соціуму, зокрема на встановлення принципів права, організацію функціонування органів державної влади й місцевого самоврядування, діяльність інститутів громадянського суспільства, національну правосвідомість, добробут і благополуччя населення.

Ключові слова: власність, громадянське суспільство, теоцентризм, антропоцентризм, суспільний договір, майно, індивід, соціум, філософія власності.

Питання власності, що вперше було актуалізовано ще в межах трансформації родоплеменних відносин, сьогодні визначає напрями розвитку економіки держави, її внутрішньої та зовнішньої політики, слугуючи показником рівня демократизації суспільно-політичних відносин, соціальної, політичної, правової та духовної культури суспільства.

Актуальність цього дослідження зумовлена особливостями становлення української правової системи з питань власності, яка донині зазнає впливу радянської марксистської філософської доктрини домінування суспільної власності над особою. Так, один із засновників марксизму – Ф. Енгельс стверджував, що підґрунтям майбутнього соціалістичного суспільства має бути суспільна власність, яка «поширюється на землю та інші засоби виробництва». Натомість індивідуальна власність має стосуватися «інших продуктів, тобто предметів споживання» [1, с. 12].

Метою пропонованої статті є висвітлення впливу філософії власності на формування суспільних відносин в економічних, соціальних, правових, політичних, національних, морально-етичних, культурних, духовних та інших сферах життєдіяльності соціуму, організацію функціонування та визначення меж повноважень органів державної влади й місцевого самоврядування, добробут і благополуччя населення.

Теоретичним підґрунтям дослідження стали філософсько-правові джерела стародавніх Греції та Риму, європейського Середньовіччя та Нового часу, історичні пам'ятки часів Київської Русі, Української козацької держави, Української Народної Республіки та Радянської України, праці вітчизняних та іноземних науковців у галузі економіки, права, історії, психології та культури.

Попри наявність значної кількості напрацювань у цій сфері, можна констатувати дискусійність і неоднозначність тлумачення поняття власності. Наприклад, О. Дзера перекоує, що «в найбільш узагальненій формі власність можна визначити як відносини між людьми щодо привласнення матеріальних благ і встановлення влади над ними, належності їх конкретній особі» [2, с. 6]. Водночас, на думку А. Приятельчука, зазначену категорію доцільно вважати історично визначеним способом присвоєння людьми предметів виробничого та невиробничого (особистого) споживання [3, с. 48].

Таким чином, до ключових проблем філософії власності належать питання про онтологічні витoki, духовно-етичне обґрунтування цієї категорії, її місце й роль у житті особистості та соціуму, кореляцію духовної та матеріальної, речової й нематеріальній власності. Філософське визначення власності передбачає її осмислення крізь призму основної онтологічної тріади філософії господарства «природа – людина – культура» [4, с. 138].

У контексті питання виникнення власності однією з найпопулярніших є філософська теорія первісного договору. Її засновник Дж. Локк зауважував, що виникненню суспільної влади та держави сприяло укладання суспільного договору, згідно з яким люди погодилися взаємно поважати майнові права. У такий спосіб було встановлено «суспільний порядок, основою якого слугувала приватна власність, що ґрунтувалася на сутності власне людини разом із волею та рівністю» [5, с. 25].

Аналогічну ідею дещо раніше запропонував Г. Гроцій, на думку якого людині від природи була притаманна спільність

майна. Згодом речі перейшли в приватну власність. Це відбулося не лише завдяки акту особистої волі, а й за договором (явним або неявним, мовчазним, тобто шляхом заволодіння).

Концепцію виникнення держави внаслідок мовчазного договору щодо забезпечення недоторканності життя та власності громадян, захисту слабких і пригноблених обстоював також О. Радищев. Причому він наголошував, що народ не може погодитися на рабство – кріпацтво. Якщо ж закони держави не враховують природних прав, не ґрунтуються на свободі, справедливості, то вони є недійсними.

Осмыслиючи означену проблематику, Г. Гегель також вважав, що походження власності пов'язане із взаємодією осіб під час укладання договору як способу реалізації обміну та виникнення права власності. Він писав: «Особа, відрізняючи себе від себе, відноситься до іншої особи, і обидві вони володіють одна для одної наявним буттям лише як власники за умов спільної волі та збереження їхніх прав». Для власності як наявного буття особистості недостатньо «внутрішнього переконання в тому, що щось має бути моїм». Для цього необхідним є визнане іншими володіння ним [6, с. 230]. У цьому контексті Ж.-Ж. Руссо зауважував: «Кожен із нас однозначно підпорядковує себе і все власне майно загальній волі, і ми разом приймаємо кожного члена як невіддільну частину цілого» [7, с. 87].

Водночас, попри популярність договірної теорії виникнення власності й держави, вона не має історичного підтвердження, тому суспільний договір слід розглядати не як історичний факт, а здебільшого як соціальну абстракцію. Слушною є думка, що однією з головних причин об'єднання індивідуумів у соціум було намагання зберегти майно від посягань як інших членів племені чи роду, так і сусідніх племен. Однак історичних свідчень про наявність ідилічних відносин між членами додержавних людських об'єднань, де порядок підтримували переважно силою та авторитетом вожака, також немає. Відповідно, процес виокремлення із загального майна племені чи роду частки, яка мала належати одному з його членів і, що найголовніше, розмір цієї частки залежали не від добровільної згоди інших, а від фізичної сили, якою володів претендент на цю частку.

Підтримуючи загалом договірну теорію, Ж.-Ж. Руссо водночас зазначав, що правителі почали сприймати державу як на свою власність, а громадян – як рабів. Тому він доводив

доцільність укладення вільного суспільного договору з метою віднайдення парадигми асоціації, яка б «захищала й охороняла загальною силою особистість і майно кожного учасника» та за якої «кожен, поєднуючись з усіма, корився б, однак лише самому собі, залишаючись таким же вільним, як і раніше» [8, с. 87].

До того ж, теорія суспільного договору не враховує соціально-економічних передумов виникнення й розвитку власності, які, на нашу думку, можна розглянути на прикладі генезису суспільства періоду трипільської та черняхівської культур.

На початковому етапі розвитку цієї енеолітної культури пращури сучасних українців – автохтонне населення Трипілья – мешкали невеликими общинами. «Відсутність повіток при окремих житлах для худоби, – писав вітчизняний археолог В. Петров, – спосіб побудови селища в суцільно пов'язаному та взаємно сполученому колі жител, а також те, що селище було одночасно загоном, засвідчує, що худоба була спільною власністю цілої громади. Продукти розподіляли між окремими родинами, але стадо було спільним. Імовірно, окремі родинні групи, пов'язані кровним зв'язком, співжиттям і співпрацею в окремому житлі, могли мати в громадському стаді належне їм поголів'я, продуктами якого вони осібно користувалися, але, безперечно, громада на цьому етапі ще панувала над відокремленими родинними групами» [9].

Поступово набувало поширення відтворювальне господарство, яке остаточно доводило свою перевагу над привласнювальним. У цій сфері існували два прошарки населення: землероби, власністю яких була орна земля, реманент і врожай, та скотарі, яким належали пасовища, худоба й продукти скотарства. Металеві знаряддя праці були значно ефективнішими, ніж кам'яні або дерев'яні, однак плавлення й оброблення міді вимагали відповідних знань і вмінь, наявності певного практичного досвіду, що сприяло виокремленню спеціалізованих ремісників [10, с. 18], власністю яких були засоби вироблення й оброблення металевих господарських предметів і безпосередньо виробу з металу. Причому якщо скотарі та землероби самі споживали кінцевий продукт власної праці й реалізовували лише надлишки, то ковалі й ремісники виробляли, так звані речі на продаж.

У період розквіту трипільської культури (наприкінці середнього етапу) кількість населення на всій території за

різними оцінками становила від 410 тис. до 1 млн осіб. Зокрема, у Верхньому Побужжі існували справжні протомегалопіси – Володимирівка (понад 100 га), Веселий Кут (150 га), Миропілля (200 га) тощо.

Мешканці поселень повинні були дотримуватися правил співіснування, які гарантували їх права, зокрема на власність, а також визначити осіб, відповідальних за вирішення всіх поточних питань щодо організації життя міста, тобто систем життєзабезпечення, що зумовило ієрархію «управлінців».

Водночас, попри активну критику, концепція суспільного договору має значну науково-теоретичну та практичну цінність, оскільки започаткувала вчення про народний суверенітет, підконтрольність і підзвітність перед народом усіх державно-владних структур, про права людини й обов'язки держави.

Поширеною є також філософська концепція власності, що ґрунтується на доктрині теоцентризму (грец. *θεός* – Бог, лат. *centrum* – центр) згідно з якою абсолютним і досконалим буттям є Бог.

Прихильниками цієї філософської доктрини були, зокрема, протестанти М. Вебер, Ж. Кальвін, М. Лютер, теолог І. Сан-Франциський, філософи та економісти М. Бердяєв, С. Булгаков, В. Ерн, С. Франк, хоча їхні ідеї щодо питань власності нерідко й різнилися. Так, В. Ерн висловлювався проти будь-якої власності, адже «мотив власності, тим паче приватної, суперечить засадам християнства, православія» [11, с. 8–9]. З цією позицією не погоджувався С. Булгаков, який писав: «Ідея про єдність духовного та матеріального світу й благодаті дала змогу вирішити питання про принципове схвалення всієї сфери господарського виробництва, споживання та політекономії як науки, яка досліджує ці галузі» [12, с. 349]. У цьому контексті С. Франк наголошував на необхідності праведного господарювання людини на землі: «Людина – не власник, а лише управитель надбання, довіреного йому Богом, а тому зобов'язана розпоряджатися цим здобутком не на власний розсуд, а заради встановлення Божої правди на землі» [13, с. 314].

У працях прихильників теоцентричної концепції чільне місце посідають питання власності в контексті взаємовідносин особи, церкви та держави.

Один з ідеологів протестантства Ж. Кальвін визнавав право особи на власність, однак зауважував: «Основною землею

формою служіння Богу є праця. Людина має уникати у своєму соціальному житті неробства. Вона покликана інтенсивно працювати, прагнути до професійних успіхів, примножувати свої статки, але не перетворювати збагачення на самоціль, пам'ятаючи, що всі матеріальні цінності надано людині в тимчасове користування.

Обстоюючи ідею соборного устрою народного життя, С. Франк вважав, що його підґрунтям є такі принципи:

- обов'язковість приватної власності як передумови особистої;
- державне регулювання та розміреність суспільного життя, суворе дотримання системи вільних приватноправових відносин [13, с. 314].

Християнське вчення передбачає визнання рівності людей, оскільки всі вони є божими дітьми. Однак, як слушно зауважує С. Франк, установити «соціальну рівність у буквальному сенсі так само неможливо, як досягнути фізичної рівності між людьми» [14, с. 118]. Прихильникам християнського вчення цього зробити також не вдалося. Перетвор християнства з жорсткою переслідуваної секти на могутню міждержавну конфесію зумовила набуття нею статусу найбільшого землевласника в межах християнського світу. Відповідно, церква стала невід'ємною складовою феодального суспільства, яке характеризувалося різким розмежуванням груп населення за соціальними ознаками та власністю.

Із прийняттям християнства на Русі набула поширення практика дарування князями землі монастирям і церквам, що поступово перетворювало останніх на великих землевласників. Водночас, попри тісний зв'язок між світською та церковною владою, на відміну від католицьких держав, було визнано пріоритетність першої відносно другої.

Найстаріший правовий збірник Німеччини «Саксонське зеркало», укладений у 1220-ті роки шеффеном (суддею) Ейке фон Репковим, починається новелою такого змісту: «Два мечі надав Бог земному царству для захисту християнства. Папі належить духовний, імператорові – світський. Папі призначено їздити верхи на білому коні, а імператор має тримати йому стремена, щоб сідло не сповзло» [15].

У цьому контексті Л. Толстой констатував підміну «справжньої, Христової, віри помилковою, яка містить у собі,

по-перше, віру в пояснення віри (тобто церкву), і по-друге, віру в саму віру (державу)» [16, с. 75].

Концепції власності, які ґрунтуються на філософській доктрині антропоцентризму (грец. *ανθρωπος* – людина і лат. *centrum* – центр), визнають центром Всесвіту та метою всіх діянь людину. Професор В. Ісаєв переконує: «У діалектичному поєднанні зовнішньої та внутрішньої людини з домінуванням однієї з них полягає цілісність певної особистості: зовнішня (*ratio*) перебуває в колі тілесно-почуттєвого буття, внутрішня (*irratio*) – у глибинному духовно-серцевому вимірі» [17, с. 41]. Слушними в цьому контексті є переконання Є. Подольської: «Власність, – пише дослідниця, – це складне динамічне утворення, яке: виявляється в результатах матеріальної та духовної діяльності особистості; впливає на загальний стан особистості; визначає принципи та норми її життєдіяльності, зумовлює не лише діяльність, а й побут, дозвілля – усі процеси, що пов'язані з життєдіяльністю особистості та становлять її сутність» [18, с. 694].

Ця ідея заслуговує на схвалення, оскільки потребу у власності визначає безпосередньо сутність особистості, її духовного світу. Цій проблематиці присвячено також учення І. Канта, яке базується на твердженні про те, що річ не має волі, а отже, право не здатне впливати на неї.

Висвітлюючи окреслену тематику, В. Соловйов пише: «Недостатньо визнати в цій власності очевидно властиве їй ідеальне. Необхідно зміцнити й виховати цю властивість, захищаючи її від занадто природної в цьому стані людства переваги низинних, корисливих міркувань. Саме завдяки праці людина може мати засоби існування, встановлюючи господарське підґрунтя соціального буття. Формування цієї основи передбачає прагнення до матеріального забезпечення життєвих умов, але останнє потребує безупинного зростання духовності населення, морального зв'язку між поколіннями» [19, с. 319].

Цей висновок цілком відповідає результатам дослідження Р. Пайпса щодо причин виникнення власності в первісних народів. У працях науковця йдеться: «Земля, на якій живе соціальна група, а також територія, що дає їй засоби для існування, на якій бродять дикі й пасуться домашні тварини, дерева й урожай на полях, зведені людьми будинки, їхні пісні, танці, релігійні гімни, одяг – усе це та багато іншого є об'єктами власності. Усе, що слугує підтримці життя людей та є для них

цінним, вони намагаються привласнити. Це доводить, що власність іманентно притаманна людській особистості від моменту її народження» [20, с. 100].

У «Святому сімействі» К. Маркс писав: «Предмет як буття для людини та предметне буття людини є водночас і наявним буттям людини для іншого, виявом її ставлення до нього, суспільних відносин між людьми» [21, с. 53].

На думку Є. Подольської, власність – це «складне динамічне утворення, яке: виявляється в продуктах матеріальної та духовної діяльності особистості; впливає на загальний стан людини; визначає принципи та норми її життєдіяльності; забезпечує відповідний рівень соціальних благ у суспільстві; зумовлює відповідну свободу в межах суспільства; наділяє особистість упевненістю в собі. Від правильного розпорядження власністю залежить її продуктивність і користь як для безпосереднього власника, так і для осіб, за яких він відповідає [18, с. 694].

Хоча проаналізовані філософські концепції з питань власності ґрунтуються на різних доктринах, що, безперечно, зумовлює наявність суперечностей, аналіз їхнього змісту дає змогу констатувати наявність у них спільних рис. Прездусім, ідеться про визнання важливості справедливого врегулювання питань власності для стабільного функціонування суспільства. Для цього суспільні відносини мають ураховувати як інтереси індивіда, так і соціуму, оскільки лише за умови успішного виконання останнім своїх завдань, де-факто залежить добробут, а інколи й саме існування першого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг / Ф. Енгельс // Твори / К. Маркс, Ф. Енгельс. – Київ : Політвидав УРСР, 1965. – Т. 20. – С. 7–318.
2. Право власності в Україні : навч. посіб. / О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова, О. А. Підпригора та ін. ; за заг. ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – Київ : Юніком Інтер, 2000. – 816 с.
3. Приятельчук А. О. Власність і капітал: сутність, структура та основні функції / А. О. Приятельчук // Вісник Житомирського державного університету. – 2012. – Вип. 63. – С. 48–52. – (Серія «Філософські науки»).
4. Королева А. В. Проблема собственности в русской философской традиции / А. В. Королева, А. С. Сабина, А. С. Сабина,

С. О. Лебедева // Международный журнал экспериментального образования. – 2014. – № 6. – С. 138–139.

5. Локк Дж. Избранные философские произведения : в 2 т. / Дж. Локк. – М. : Изд-во соц.-экон. лит., 1960. – Т. 2. – 532 с.

6. Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1970–1971. – Т. 1. – 665 с. – (Серия «Философское наследие»).

7. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре / Ж.-Ж. Руссо ; пер. с франц. – М. : КАНОН-пресс ; Кучково поле, 1998. – 416 с.

8. Руссо Ж.-Ж. О причинах неравенства / Ж.-Ж. Руссо ; пер. с франц. – СПб. : Гирич Н. А., 1905. – 842 с.

9. Петров В. Походження українського народу [Електронний ресурс] / В. Петров. – Режим доступу: <http://teatre.com.ua/lib/v-domontovych-rohodzhennja-ukrajnskogo-narodu>. – Назва з екрана.

10. Литвин В. М. Історія України : підручник / В. М. Литвин ; за ред. В. А. Смолій. – 7-е вид., доповн. – Київ : Наук. думка, 2012. – 856 с.

11. Эрн Э. Ф. Христианское отношение к собственности / Э. Ф. Эрн. – М. : Поплавский А. П., 1906. – 54 с.

12. Булгаков С. В. Православие. Праздники и посты. Богослужение. Требы. Расколы, ереси, секты / С. В. Булгаков. – М. : Современник, 1994. – 575 с.

13. Франк С. Л. Собственность и социализм / С. Л. Франк // Русская философия собственности (XVIII–XX вв.). – СПб. : Ганза, 1993. – С. 309–332.

14. Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк ; сост., вступ. ст. П. В. Алексеев. – М. : Республика, 1992. – 511 с.

15. Саксонское зеркало (около 1230 г.) [Электронный ресурс] // Королевская кровь : [сайт]. – Режим доступа: <http://www.osh.ru/pedia/history/justice/Europa/Saxson-moror.shtml>. – Загл. с экрана.

16. Русская философия : словарь / под общ. ред. М. А. Маслина. – М. : Республика, 1995. – 655 с.

17. Исаев В. Д. Духовное возрождение личности в современном социуме Украины (смена парадигмы) / В. Д. Исаев, В. И. Ильченко, В. П. Шулико. – Луганск : Глобус, 2005. – 262 с.

18. Подольська Є. А. Філософія : підручник / Є. А. Подольська. – Київ : ЦНЛ, 2006. – 704 с.

19. Соловьев В. С. Оправдание добра. Нравственная философия / В. С. Соловьев ; вступ. ст. А. Н. Голубева, Л. В. Коноваловой. – М. : Республика, 1996. – 479 с.

20. Пайпс Р. Собственность и свобода / Р. Пайпс ; пер. с англ. – М. : Моск. шк. полит. исследований, 2001. – 415 с.

21. Маркс К. Святое семейство, или критика критической критики. Против Бруно Бауэра и компании / К. Маркс, Ф. Энгельс // Избранные сочинения : в 9 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Политиздат, 1984. – Т. 1. – 583 с.

Стаття надійшла до редколегії 11.05.2017
